

УДК 80:81.373

DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-114-117

ЕСЕНАЛИЕВА А.И., КАРЫПОВА А.К., ТОКТОНАЗАРОВА К.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

ЕСЕНАЛИЕВА А.И., КАРЫПОВА А.К., ТОКТОНАЗАРОВА К.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

YESENALIEVA A.I., KARYPOVA A.K., TOKTONAZAROVA K.A.

KNU named after J. Balasagyn

[ORCID: 0009-0007-5696-1862](https://orcid.org/0009-0007-5696-1862)²

ТИЛДИН ЛЕКСИКАЛЫК КУРАМЫН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН РОЛУ

РОЛЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В РАЗВИТИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА ЯЗЫКА

THE ROLE OF BORROWED WORDS IN THE DEVELOPMENT OF THE LEXICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Өздөштүрүү сөз жасоонун бир жолу катары каралат. Өздөштүрүү байланыштардын натыйжасында бир тилден экинчи тилге которулган чет тилинин бөлүгү. Көпчүлүк учурда, өздөштүрүлгөн сөздөр тилге жаңы нерселерди атоо жана мурда белгисиз болгон түшүнүктөрдү билдирүү каражаты катары кирет. Андыктан сөз болуп жаткан маселенин изилденүүсү бардык учурда актуалдуу экендигин баса белгилешибиз керек. Сөз болуп жаткан маселелердин актуалдуулугу жандуу тилдин улам өнүгүп-өзгөрүп туруу табияты, тагыраак айтканда, улам жаңы сөздөрдүн кирип туруусу менен да түшүндүрүлөт.

Аннотация: Рассматривается заимствование как один из способов словообразования. Заимствование – элемент чужого языка, перенесенный из одного языка в другой в результате языковых контактов. В большинстве случаев заимствованные слова попадают в язык как средство называния новых вещей и выражения ранее неизвестных понятий. Поэтому изучение рассматриваемого вопроса актуально во всех случаях. Актуальность рассматриваемых вопросов также объясняется постоянно развивающимся и изменяющимся характером живого языка, а точнее, появлением новых слов.

Abstract: Borrowing is considered as one of the ways of word formation. Borrowing is an element of a foreign language transferred from one language to another as a result of language contacts. In most cases, borrowed words enter the language as a means of naming new things and expressing previously unknown concepts. Therefore, we must emphasize that the study of the issue under consideration is relevant in all cases. The relevance of the issues under consideration is also explained by the constantly developing and changing nature of a living language, or rather, the emergence of new words.

Негизги сөздөр: лексика; чет элдик сөздөр; өздөштүрүлгөн сөздөр; транскрипция; транслитерация; калькалоо; лексика; этимология; эл аралык сөздөр; мааниси.

Ключевые слова: лексика; иностранные слова; заимствование; транскрипция; транслитерация; калькирование; словарный состав; этимология; интернациональные слова; значение.

Keywords: vocabulary; foreign words; borrowing; transcription; transliteration; calculus; vocabulary; etymology; international words; meaning.

Сөздөрдүн өздөштүрүлүшү ар түрдүү тилдердин сөздүк корунун байышына ар түрдүү таасирин тийгизет. Айрым тилдерге өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кирүүсү алардын сөздүк коруна олуттуу деле таасир этпесе, башка бир тилдер үчүн ар кайсы тарыхый доорлордо өздөштүрүлгөн сөздөрдүн таасири күчтүү болгон. Ал гана эмес, мындай тилдерде өздөштүрүлгөн айрым ат атооч сөздөр, кызматчы сөздөр төл лексикага кирген ат атооч, кызматчы сөздөрү сүрүп чыгарган тилдик фактыларды да кездештирүүгө болот. Демек, өздөштүрүү процесси бардык тилдер үчүн орток көрүнүш экендигин, ошону менен бирге башка тилдерден кирген сөздөр кыргыз тилинин лексикалык курамынын ажырагыс бөлүгү экендигин танууга болбойт [5, с. 35].

Андыктан сөз болуп жаткан маселенин изилденүүсү бардык учурда актуалдуу экендигин баса белгилешибиз керек. Сөз болуп жаткан маселелердин актуалдуулугу жандуу тилдин улам өнүгүп-өзгөрүп туруу табияты, тагыраак айтканда, улам жаңы сөздөрдүн кирип туруусу менен да түшүндүрүлөт. Бул жагынын алганда, лексикология жаатында иш алып барган окумуштуулар үчүн изилдөө объектисинин улам жаңырып турушу да-мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Мындай маселелер кыргыз тилинин лексикологиясына да мүнөздүү, анткени башка тилдердей эле кыргыз тили дагы өзүнүн узак мезгилди камтыган өнүгүү тарыхында көп сандаган сөздөрдү чет тилдеринен тигил же бул жол аркылуу кабыл алган. Мындай сөздөрдүн катарында лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр, ошону менен бирге кызматчы сөздөр жана сөз жасоочу морфемалар да бар экендигин белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинин лексикасынын сырткы булактардын эсебинен байышында олуттуу ролду орус, англис, түрк, немис жана француз тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр ойногондугу белгилүү. Мындан тышкары араб, иран, монгол тилдеринен кирген сөзөр да кыргыз тилинин лексикалык катмарларын түзөт.

Акыркы мезгилдерде сөз болуп жаткан маселелер кеңири масштабда, жаңы динамика менен изилденип жатканды мамлекеттердин ортосундагы соода-сатык, дипломатиялык, маданий, саясий, гуманитардык карым-катнаш, байланыштардын жаңы деңгээлге көтөрүлгөндүгү менен да түшүндүрүлөт. Ал эми мындай тышкы факторлор, өз кезегинде, тилдердин карым-катнашка кириши менен коштоло тургандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ушул жагынан алганда, тилдик карым-катнаштар теориясында чет тилдеринен кирген сөздөрдү изилдөөнүн жаңы перспективалары ар кандай тилдик системалардын өз ара аракетке кирүү жана өз ара баюу өңүтүнөн ачылып, изилденүүгө багыт алып жаткандыгын кошумчалоо зарыл [4, с. 12].

Тилдик структуранын тиги же бул деңгээлиндеги “бош клеткаларды” тил өзүнүн ички же болбосо тышкы булактары, резервдери аркылуу толуктап туруу касиетине ээ. Мындай булактардын ролун өздөштүрүлгөн тилдик каражаттар да аткарат. Мындай учурда тил өздөштүрүлгөн тилдик каражаттардын кабыл алуусуна бир жагынан “каршылык кылса”, экинчи жагынан башка тилдерден кирген сөздөрдүн кабыл алынуусунун шарттаган факторлор аракетке кирет. Анткени тилдин лексикалык катмары бөтөн тилдик системанын таасирине тез ыңгайлашып, ийкемдүүлүгү менен айырмалана тургандыгы белгилүү. Себеби тилдик каражаттардын конкреттүү бир тилдин системасына өздөштүрүлүү процесси тилдин универсалдуу элементи катары биринчи кезекте сөз менен байланыштуу каралат. Бирок өздөштүрүлгөн тилдик каражаттарды сөз аркылуу гана чектеп коюуга болбойт. Маселен, окумуштуу Э. Хауген (1972) сөздөрдөн, б.а., субституциясыз, толук же толук эмес субституциялуу чет тилиндеги морфеманын кабыл алуудан башка дагы, морфемалардын (сөз бөлүктөрүн) жана маанилердин (башка тилдеги морфемалык жана фонемалык моделдерди) өздөштүрүлүшү кезиге тургандыгын белгилейт [5, с. 17].

Жалпы тил илими жаатында башка тилдерден кирген сөздөрдүн, асыресе, диахрондук өңүттөн изилдениши өздөштүрүү терминин маанисин кеңейткени менен, аталган терминдин так мааниси аликүнчө аныктала электигин баса белгилөөгө болот. Сөз болуп жаткан процеске карата ар кайсы тилчи-окумуштуу тилдик системанын өзү

изилдөөгө алып жаткан өңүтүнөн туруп мамиле жасоо менен, бул терминдин маанисин ошого ылайык аныктап келет. Ошого карабастан тил илиминде сөздөрдүн реципиент тилге өздөштүрүлүш процессин аныктоочу формалдык, семантикалык ошондой эле функционалдык белгилер бар экендиги маалым. Маселен, окумуштуу Ю.С. Сорокин өздөштүрүлүүнүн төмөндөгүдөй белгилерин бөлүп көрсөтөт [3, с. 100]:

- 1) башка тилдерден кирген сөздөрдүн кабыл алынып жаткан тилдердин графема-фонетикалык каражаттары аркылуу берилиши;
- 2) башка тилдердеги сөздөрдүн кабыл алынып жаткан тилдердин грамматикалык класстарына жана категорияларына ылайык келиши (грамматикалык өздөштүрүү);
- 3) башка тилдерден кирген сөздүн семантикалык жактан өз алдынчалуулугу, б.а., ал кабыл алынып жаткан тилдин төл лексикасында ага синонимдик катыштагы сөздүн болбоосу (эки тилдеги сөздөрдүн семантикалык жактан бирдей маанини туюндурган учурларда, эреже катары, сөздөрдү өздөштүрүү зарылчылыгы жоголот);
- 4) адабий тилдеги сөздүн кептин экиден кем эмес жанрында колдонулушу жана терминдин белгилүү бир терминологиялык системанын ичинде туруктуу колдонулушу [3, с. 100].

Ал эми синхрондук лексикология үчүн өздөштүрүлгөн сөздөр лексиканын системалык түзүлүшүнө таасирин тийгизген бир катар генетикалык мүнөздөмөлөргө, өзгөчө макамга ээ тилдик факты катары кызыгууну жаратат. Синхрондук лексикологияга өздөштүрүлгөн лексиканын тийгизген таасири өздөштүрүү процессине белгилүү бир бирдиктер эле эмес, булак катары эсептелген тилде өз ара карым-катнаштагы сөздөрдүн бүтүндөй топуру кириптер болгон учурларда даана байкалат. Атап айтканда, мындай учурлардын катарына булак катары эсептелген тилдердеги сөздөр менен ошол эле сөздөрдүн алар өздөштүрүлгөн тилдердеги варианттарынын ортосундагы релевантуулук, деривациялык байланыштар катары мүнөздөлгөн учурларды киргизүүгө болот.

Айталы, авторлордун басымдуу көпчүлүгү англис тилиндеги «borrowing», «borrowed word» жана «loan word» деген үч терминди синонимдер катары колдонушат [1, с. 300]. У. Вайнрайх «borrowing» термининен тышкары «transfer» терминин да пайдаланат [2, с. 24]. “Азыркы англис тилинин сөздүгүнүн” 5-ирет басылышында «borrowing» жана «loanword» сөздөрү синонимдик катыштагы сөздөр катары берилет (Longman 2009: 1026)

Бирок аталган сөздөрдүн сөздүктө берилген маанилерин иликтей келгенде, «borrowing» сөзү аркылуу туюндурулган түшүнүктүн «loanword» сөзү туюндурган түшүнүккө салыштырмалуу кененирээк экендиги аныкталган. Себеби «borrowing» сөзү өздөштүрүү процессинин өзүн туюндуруу менен гана чектелбестен, бул процесстин жыйынтыгына карата да колдонулат. Аталган сөздүн колдонулушу чөйрөсү кенен экендигин Оксфорд редакциясынын сөздүгүндө берилген аныктаманы келтире кетүүгө болот: «a word or idea taken from another language, person, or source and used in one’s own language or work» [4, с. 449; 6]. Демек, «borrowing» термининен айырмаланып, «loanword» термини түздөн-түз өздөштүрүлгөн сөзгө (лексикалык бирдикке) карата колдонулат. [4, с. 449].

Жогоруда сөз болгон процесстердин таасиринен улам башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тилинин лексикасы да чет тилинен өздөштүрүлгөн интернационализм сөздөр менен толукталды. Интернационализмдер дегенде адатта ар бир тилдин орфоэпиялык бөтөнчөлүктөрүнө ылайык, ар башкача айтылган бир эле сөздүн көптөгөн тилдерде кездешишин түшүнөбүз. Интернационализм сөздөр көпчүлүк учурларда грек жана латын тилиндеги сөздөрдүн этимологиялык дублеттери болуп чыгат. Мындай сөздөрдүн кыргыз тилинин айтылыш жана жазылыш өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлаштырылбай колдонулуп жатканын жана бул тенденция күн санап өсүп баратканын баса белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие. – 2-е изд., перераб. – Москва: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 376 с.

2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике, 1972, вып. 4, с. 24-60.
3. Сорокин Ю.С. Общие принципы словаря. Хронологические границы описания. Источники словаря. Состав словника. (Гл. 1). Характеристика речевой употребительности слова и ее изменений. (Гл. VII) // Словарь русского языка XVIII в. Проект. – Ленинград: Наука, 1977, с. 5-27; 107-122.
4. Сооронкулова Н.А. Фонетические особенности заимствованных английских слов в кыргызском языке // Актуальные вопросы образования и науки, 2019. № 1 (67). С. 122-124.
5. Сооронкулова Н. А. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү. Дисс.иш. С. 10-35.
6. Oxford Dictionaries Online 2014: <http://oxforddictionaries.com/view/entry/>; Crystal 2003: 449.